

Tjerk de Reus

De balans van Bovenberg. Economie en geloof in crisistijd

Kok | 2009 | 175 pp. | € 16,50 | ISBN 9789043516150

Balans van Bovenberg niet altijd evenwichtig

door *Johan Graafland*

De auteur, verbonden aan de Universiteit van Tilburg, is macro-econoom, ethicus en theoloog.

Het boek *De balans van Bovenberg* van Tjerk de Reus, verschenen in september 2009, biedt een toegankelijk en interessant interview met mijn collega prof. dr. Lans Bovenberg. Het biedt niet alleen een overzicht van de thema's waar Lans als econoom expert in is (hoofdstuk 6 t/m 9), maar ook een beeld van de persoon van Lans zelf en zijn boeiende visie op de relatie tussen geloof en economie (hoofdstuk 1 t/m 5).

* * *

De ideeën van Lans over economie (in relatie met waarden) in de tweede helft van het boek zijn in mijn ogen buitengewoon relevant. Dat betreft allereerst een kritiek op het traditionele mensbeeld in de economie (de homo economicus) en de erkenning van de begrensde rationaliteit van mensen (hoofdstuk 6). Dit heeft belangrijke implicaties voor de ordening van markten en de rol van

overheidsregulering. Een recent voorbeeld daarvan is de wijze waarop DSB Bank mensen opgezadeld heeft met hypotheekconstructies waarvan zij de lasten niet konden overzien. Dat impliceert zowel een belangrijke rol van waarden en normen in het economisch verkeer om de efficiëntie van het economisch verkeer te vergroten als ook van overheidsregulering om de beslissingen van mensen te faciliteren. Dat is een thema dat ook in hoofdstuk 10 van het boek terugkeert bij de bespreking van de kredietcrisis. Ik ben het met Bovenberg eens dat er een balans moet zijn in beide correctiemechanismen voor de markt. Dat dingen misgaan heeft niet alleen met de structuren te maken (markt en overheid), maar ook met de aard van de mens. Van daaruit beargumenteert Bovenberg dan ook het belang van waarden en normen en van godsdienstige levensbeschouwingen die deze voeden.

Hoofdstuk 7 gaat (onder andere) over de effecten van marktwerking op waarden en normen. Ook hier treft de lezer een balans in de visie van Bovenberg. De markt heeft niet alleen een verderfelijke invloed op de deugden van mensen, maar ook een positieve

B

O

E

K

E

N

invloed. Hoe de effecten van de markt op het morele karakter van mensen uitwerken, moet dus van geval tot geval worden bezien. Wel denk ik op basis van eigen onderzoek dat Bovenberg iets te optimistisch is en dat de gevaren van uitholling van deugden in een vrijemarkteconomie groter zijn dan hij gelooft.

Ook voor hoofdstuk 8 is de titel van het boek goed van toepassing. In dit hoofdstuk pleit Bovenberg voor meer aandacht voor de levensloop. Door werken te verbinden met leren en zorgen, verbreedt hij de visie op arbeid en bedt deze in de hele levensloop in. De visie impliceert niet alleen werk aan de winkel voor de overheid, maar vooral ook voor werknemers in hun verschillende leeftijdsfasen en voor werkgevers.

*Bovenberg belicht
geloofsvragen te
eendimensionaal vanuit het
perspectief van menselijk
geluk*

Dat geldt ook voor het onderwerp van hoofdstuk 9, de vergrijzing. Hier pleit Bovenberg, mijns inziens terecht, voor een actievere inzet van ouderen in de economie. Ook hier komt de verantwoordelijkheid van werkgevers nadrukkelijk ter sprake. Wel denk ik dat Bovenberg iets te snel een oordeel velt over werknemers als hij hen kenschetst als konijnen die in koplampen staren. Dat mensen vastgeroest zitten in hun baan en passief zijn, lijkt mij een enigszins achterhaald beeld. Bovendien: ook mobiliteit kent zijn schaduwzijden, niet in het minst doordat uit onderzoek blijkt dat hoge mobiliteit met minder vertrouwen tussen mensen gepaard gaat.

* * *

Meer kritische vragen rijzen bij lezing van het eerste deel van het boek. Mijn kritiek is van drieërlei aard. Allereerst geeft Bovenberg op het gebied van waarden en normen soms interpretaties die voorbijgaan aan de betekenis die in de filosofische literatuur daaraan gegeven wordt. In de tweede plaats belicht Bovenberg geloofsvragen soms te eendimensionaal vanuit het perspectief van menselijk geluk. Een derde punt van kritiek betreft de persoon van Lans zelf. Het boek gaat immers nadrukkelijk ook over zijn persoon.

* * *

De eerste kritiek betreft de wijze waarop Bovenberg het begrip welbegrepen eigenbelang hanteert (bijvoorbeeld in hoofdstuk 5). Dat sluit volgens Bovenberg de dienst aan de ander niet uit, maar juist in, want dat maakt degene die dient op lange termijn zelf ook gelukkiger. Op zich ben ik helemaal eens met deze gedachte. Zij is niet alleen christelijk, maar wordt ook door de klassieke deugdenleer geleerd en bevestigd door het huidige psychologisch onderzoek. Een verschil is echter dat in de christelijke ethiek en de gangbare filosofie de dienst aan anderen niet gelijk wordt gesteld met het dienen van het welbegrepen eigenbelang. Deze term wordt gebruikt voor keuzes waarbij mensen zich laten leiden door (welbegrepen) effecten van keuzes op het eigen belang. Het motief van de keuze is het eigen geluk, niet het geluk van anderen. Dat laatste is instrumenteel aan het eigen geluk. Keuzes uit welbegrepen eigenbelang staan daarbij in contrast met keuzes die gemotiveerd worden door het dienen van het geluk van anderen (altruïsme) of andere morele principes (zoals rechtvaardigheid en reciprociteit).

In de filosofische literatuur zijn daar verschillende voorbeelden van te vinden. Neem bijvoorbeeld de deugdenethiek van

B
O
E
K
E
N

Adam Smith in de *Theory of Moral Sentiments*. Daarin correspondeert het vermogen om keuzes te maken die het welbegrepen eigenbelang dienen met de deugd van de prudentie. Voor het dienen van de ander als doel op zich hanteert Adam Smith evenwel een ander begrip, namelijk de deugd van de welwillendheid. Een ander voorbeeld is Etzioni, die er in zijn bekende boek *The Moral Dimension* voor pleit om bij de verklaring van menselijk gedrag naast nut ook moraliteit als aparte dimensie mee te nemen. Morele handelingen drukken volgens hem een commitment uit die intrinsiek is gemotiveerd en niet onderworpen is aan een middel-doelrelatie. Dan wordt ook de houding jegens de ander niet enkel vanuit een welbegrepen eigenbelang gemotiveerd (waarbij de ander het middel is om het doel van het eigen geluk te verzekeren), maar bijvoorbeeld vanuit een beginsel of principe dat de ander als mens gerespecteerd moet worden.

Afsluitend wil ik daarbij nog twee opmerkingen maken. Allereerst verbindt Bovenberg het dienen van het welbegrepen eigenbelang ook met het geluk dat het christelijk geloof biedt. Maar voor iemand die niet in God gelooft, is het helemaal niet rationeel om te handelen volgens de geboden van God, omdat God in zijn of haar ogen niet bestaat. Misschien kan Bovenberg daarom, als het gaat om de beloften die de Bijbel in het vooruitzicht stelt voor het handelen volgens de geboden van God, beter de term 'welgehoofd eigenbelang' gebruiken in plaats van het 'welbegrepen eigenbelang'.

Een tweede opmerking is dat de wijze waarop Bovenberg het begrip 'welbegrepen eigenbelang' gebruikt niet helemaal zonder risico is, en zeker niet waar hij stelt dat ook Jezus vanuit een welbegrepen eigenbelang handelde. Dat Jezus een goed begrip had van de gevolgen van zijn keuzes (en de baten en de kosten vooraf berekende) en dus welbe-

grepen keuzes maakte wil ik met Bovenberg eens zijn. Maar dat hij handelde vanuit de intentie om zelf gelukkig te worden, doet afbreuk aan het werk en de intentie van Jezus. Immers, is Hij niet bij uitstek degene die zich opofferde, die liefde gaf zonder er iets voor terug te willen hebben? Ja, die zijn leven gaf, ook nadat Hij tot bloedens toe gebeden had of de beker aan Hem voorbij mocht gaan? Ook Lans Bovenberg onderkent dat. Daarom interpreteert hij het belang van Jezus als de vreugde van het redden van mensen. Jezus maakte zich het belang van anderen eigen. Door het belang van anderen te dienen, diende Hij dus volgens Bovenberg ook zijn eigen belang. Inhoudelijk lijkt er daarom weinig verschil. Maar dit gebruik van het begrip welbegrepen eigenbelang strookt niet met de betekenis die het doorgaans heeft (zie het voorgaande) en dat leidt tot begripsverwarring. Dat is niet zonder gevaar. Want wie de dienst aan de ander te veel in het kader van het dienen van het welbegrepen eigenbelang plaatst en daarbij Jezus als voorbeeld stelt, dreigt onbedoeld het gevaar de instrumentalisering van de ander als middel voor het eigen geluk te legitimeren. Terwijl Bovenberg met dit begrip probeert het Evangelie dichter bij de moderne (liberale) marktmoraal te brengen, is het effect dat hij verder af komt te staan van de Bijbelse boodschap. Want handelen vanuit het welbegrepen eigenbelang laat uiteindelijk weinig ruimte voor echte principiële keuzes, waarbij het dienstbaar stellen aan anderen niet wordt gemotiveerd door het eigen geluk maar door het recht van anderen en dat van God als schepper en verlosser.

* * *

Mijn tweede type kritiek is dat Bovenberg het geloof wel heel direct in het verlengde van het menselijk geluk ziet. Evenals veel andere economen blijkt hij op dit punt erg consequentialistisch in zijn denken.

B
O
E
K
E
N

Vanuit dit perspectief dienen het geloof en het handelen van God het doel om de mens gelukkig te maken. Leed en pijn zijn nuttige instrumenten, omdat zij ons in staat stellen te leren van fouten. Een ander vergeven is heilzaam voor jezelf, omdat de verbittering dan uit je hart verdwijnt.

Nu ben ook ik van mening dat dit een lijn is die Bijbelse ondersteuning kent en daarom ook gerechtvaardigd is. Maar het wordt problematisch als men het geloof enkel vanuit dit perspectief beschouwt en het te snel in relatie brengt met de vervulling van de menselijke behoeften. Dat wil ik illustreren met twee voorbeelden.

Een eerste illustratie is naar aanleiding van hoofdstuk 4, waarin Lans een verhaal vertelt over hoe God een inhalig persoon verandert in een vrijgevig persoon door hem in overvloed datgene te geven waar hij in

Vrijgevigheid die zijn basis vindt in de bevrediging van onze eigen behoeften is geen echte vrijgevigheid

zijn inhaligheid op uit is. Maar het Evangelie leert mijns inziens niet dat God mensen verandert door eerst in hun zelfzuchtige behoeften te voorzien. Het Evangelie ontmaskert juist die behoeften als zondig. Pas als wij onze zonden inzien, kunnen wij de betekenis van de vergeving begrijpen en worden wij aangegrepen door dankbaarheid die motiveert tot verandering. Vrijgevigheid die zijn basis vindt in de bevrediging van onze eigen behoeften is geen echte vrijgevigheid. Wat blijft er over van de christelijke vrijgevigheid als (economische) rampspoed het leven van een individuele christen treft en zijn of haar geloof gebaseerd is op het idee dat God hem of haar in alle wensen

voorziet? Het beeld van de vrijgevigheid dat Jezus geeft is eerder tegenovergesteld, namelijk dat van een arme weduwe die bijna alles geeft van wat zij heeft. Dat is ware vrijgevigheid, dat wij een offer willen brengen, ook als dat een zware wissel trekt op de vervulling van onze eigen materiële behoeften.

* * *

Een tweede reden waarom ik moeite heb met de eenzijdige nadruk op de directe verbinding tussen geloof en geluk is dat de Bijbel en ook het menselijk leven soms laten zien dat mensen helemaal niet gelukkig worden in hun geloofsleven. Hoewel empirisch onderzoek doorgaans indiceert dat gelovige mensen ook gelukkiger zijn, miskent men de tragiek van het menselijk leven als alles vanuit dit schema wordt geïnterpreteerd.

Een illustratie daarvan is het boekje *Verdriet, dood en geloof* van C.S. Lewis, dat hij geschreven heeft na het overlijden van zijn vrouw. C.S. Lewis is een schrijver naar wie ook Lans Bovenberg verwijst, en zelf ben ik ook altijd buitengewoon geïnspireerd door de vele boeken van Lewis' hand. In veel van zijn boeken weet hij op een buitengewoon scherpzinnige manier zin te geven aan het lijden, op een manier die ook Lans Bovenberg benadrukt. Maar in het boekje *Verdriet, dood en geloof* tref je niets meer aan van een dergelijke rationele verdediging van het geloof. Dit blijkt bijvoorbeeld als Lewis schrijft: 'Maar ga eens tot Hem als je Hem wanhopig nodig hebt... wat vind je dan? Een deur, die voor je neus dichtgeslagen wordt en binnen het schuivende geluid van een grendel, een dubbele grendel.' En verderop schrijft hij: 'Men kan tegen mij spreken over de waarheid van de godsdienst en ik zal luisteren. Spreek tegen me over de plichten van de godsdienst en ik zal onderdanig luisteren. Maar kom me niet aan de deur met de vertroosting van de godsdienst, want dan moet ik je ervan verdenken er niets van be-

B
O
E
K
E
N

grepen te hebben.' Eigenlijk bestaat het hele boekje uit vragen. Dat is mijns inziens ook een kant van het geloof. Het geloof als een kwestie van win-winvoorstellen en offers als investeringen die uiteindelijk alleen geluk brengen, miskent de gevoelswerkelijkheid van veel gelovigen.

Ook in de Bijbel zijn er voorbeelden die dit beeld corrigeren. Als Job getroffen wordt door hartverscheurend leed is het lijntje dat hem vasthoudt aan God niet de gedachte dat het wel ergens goed voor zal zijn en dat het uiteindelijk allemaal zal bijdragen aan zijn geluk. Zijn conclusie is veeleer: 'De Here heeft gegeven, de Here heeft genomen.' Maar iemand die ervan uitgaat dat de trouw aan God mensen gelukkig zou moeten maken, zal na al dat verwoestend leed veeleer adviseren: 'Zeg God vaarwel en sterf!' Dat is precies ook de gedachte die de duivel erop na houdt: 'Is het om niet, dat Job God vreest?' In het vervolg van het boek Job komt er ook geen antwoord op Jobs lijden. Toch blijft Job zich buigen voor God, omdat God God is die alles heeft voortgebracht. Dit laat een andere kant van het geloofsleven zien, namelijk het ontzag voor de grootheid van God en het commitment aan God, zelfs als het leven moeilijk is en het volstrekt onwaarschijnlijk is geworden dat wij door de trouw aan God zelf gelukkig zullen worden.

De tragiek van het lijden wordt ook door Jezus uitgeroepen aan het kruis als Hij schreeuwt: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten?' Als Hij alles van tevoren begrepen had vanuit een masterplan dat zijn lijden de hele mensheid zou verlossen, had Hij die vraag niet op zijn lippen stellen te nemen.

* * *

Het derde type vragen waartoe het boek van Bovenberg aanleiding geeft, is in hoeverre Lans de ideeën die hij heeft over mensen ook op zichzelf van toepassing acht. Een

voorbeeld daarvan is wat hij zegt over de begrensde rationaliteit. Een van de vragen die bij mij rees is in hoeverre Lans onderkent dat hijzelf ook begrensd is in zijn rationaliteit. Zelf zegt hij dat het belangrijk is om bescheiden te zijn en je beperkingen te zien. Maar tegelijkertijd schroomt hij er niet voor om zijn eigen visie met grote stelligheid naar voren te brengen. Natuurlijk, iedereen is overtuigd van de eigen visie, dat is inherent aan het hebben ervan. Maar het valt toch wel op dat Lans meent dat zijn visie andere mensen zal helpen om meer rationale beslissingen te nemen. Dat geldt ook de waarden en normen die de begrensde mens moeten leiden, omdat mensen volgens Lans vaak niet weten wat het beste voor hen is. Een andere indicatie is de grote vrijmoedigheid waarmee Lans ook positie kiest in filosofische en theologische debatten. Op zich is dat verfrissend en ook nodig (waren er maar meer topmensen die bewust nadenken over waarden en hun levensovertuiging), maar wel zolang men voldoende blijk geeft van het besef dat je als leek geen al te absolute uitspraken kan doen. Anders lijkt het verwijt van een onwetenschappelijke attitude, waarvan sommige collega's Lans Bovenberg (mijns inziens ten onrechte) betichten vanwege zijn christelijk geloof, toch niet helemaal uit de lucht te zijn gegrepen.

B
O
E
K
E
N